

‘בתי צעירות מזרחי’ כבואה לדיוקנן של נשים ציוניות-דתיות בתקופת היישוב¹

לילך רוזנברג-פרידמן

“ספק אחד מקנן כעת בלב. מה תהיה תוצאת הלימודים האלה[?]”. במילים מודאגות אלו ביטאו את חששם בשנת 1941 מארגני סמינריון שנערך ב’בית צעירות מזרחי’ בירושלים והבהירו: “התהיה ההתעוררות התרבותית בת קימה[?] האם התקוה שהתלמידות תכנסנה לפעילות תרבותית במקומותיהן תתמלא [?] הגיעה שעת מבחן לא לתלמידות כי אם למורים ולמוסד כולו. מה תהינה תוצאותיו? ימים ידברו.”²

דאגה זו הופנתה כלפי סמינר ייחודי שנערך במשך חמישה חודשים ונועד לבוגרות המוסד. עם זאת הדברים טומנים בחובם את התפיסה המהותית של ‘בתי צעירות מזרחי’ בירושלים ובתל אביב ואת מטרתם המרכזית. מוסדות אלה, מייסודן של ‘נשי מזרחי’ באמריקה ובארץ ישראל, נועדו לקלוט חלוצות דתיות, מהן ותיקות ומהן עולות חדשות, ולהקנות להן, לשם רווחתן, השכלה מקצועית, השכלה עיונית והעשרה תרבותית ברוח הציונות-הדתית. אולם מטרת-העל של מוסדות אלה הייתה הכשרת הצעירות להשתלבות בבניין הארץ כך שישפיעו על צביונה הדתי של החברה המתגבשת בכלל, ויגלו מעורבות בעיצובה של החברה הדתית בפרט.

ב’בתי צעירות מזרחי’ הייתה גלומה תפיסתן של הנשים הציוניות-דתיות שכרכו את קידום הצעירה הדתית באמצעות החינוך עם המפעל הלאומי. סקירת מוסדות אלה חושפת פרק נוסף בתולדות החינוך העברי המתגבש בשנות המנדט, ובה בעת היא משמשת כבואה לדיוקנן של נשים ציוניות דתיות בתקופה זו, על תפיסתן המגדרית והחינוכית.

1. מאמר זה מעובד על פי ספרי, רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן; ומאמרי, רוזנברג-פרידמן, שורשי של ארגון. במקורות אלה אפשר למצוא פירוט, הרחבה והפניות רבות.
2. מתוך חוברת ‘סמינריון ע”י בית צעירות מזרחי’, מיסודן של נשי מזרחי באמריקה, ירושלים תש”א.

הנשים הציוניות-דתיות בתקופת היישוב: זהותן וארגוניהן³

המאבק הלאומי להקמת מדינה ולעיצוב חברה חדשה הצמיח שורה ארוכה של תנועות, גופים וארגונים שפעלו במגוון תחומים ותרמו בכל מיני אופנים לבניין הארץ ולעיצוב החברה היישובית.

בפסיפס האנושי של חברת היישוב התפתחה זהות נשית ייחודית: האישה הציונית-דתית. הציונות הדתית בתקופת היישוב כללה שתי תנועות עיקריות: תנועת 'המזרחי', שנוסדה בשנת 1902 כתנועה דתית-לאומית במסגרת ההסתדרות הציונית והייתה לה זיקה למעמד הבורגני-דתי, ותנועת 'הפועל המזרחי', שנוסדה בשנת 1922 וביקשה לשלב בפעילותה הציונית-הדתית ערכים חלוציים וסוציאליסטיים. הציונות הדתית נושאת האידאולוגיה המורכבת הייתה חלק בלתי נפרד מהחברה החדשה, אך בד בבד הקפידה על שימור אורח החיים המסורתי. הימצאותה תדיר במתח שבין חידוש למסורת השליכה גם על עיצוב הזהות הנשית בחברה זו בשל החיפוש אחר דרך שתבטיח את המשך קיום המסורת אך תאפשר גם כינון יחסי מגדר חדשים, שהם מאבני היסוד של החברה החדשה.

ראשית התארגנות הנשים הציוניות-דתיות הייתה בארצות הברית בשנת 1915, עם היווסדות האגודות הראשונות של 'הסתדרות נשי מזרחי'. אלו היו קבוצות מפוזרות שכונו 'האחיות מזרחי', שפעלו כקבוצות עזר לתנועת 'המזרחי' שנוסדה במקביל באיסוף כספים באמצעות ארגון ירידים, מכירות וכדומה, ועבודתן הייתה חלקית ומוגבלת בהיקפה. בשנת 1925 נוסדה 'הסתדרות נשי מזרחי באמריקה', בהנהגת אדלה גולדשטיין (נפטרה בשנת 1938), עסקנית ציבור בעלת הכרה ציונית-דתית. גולדשטיין, ילידת גליציה, בת למשפחה חסידית, היגרה עם משפחתה לארצות הברית, הצטרפה לתנועת 'המזרחי' והייתה הכוח המניע של התארגנות נשות התנועה. היא סבכה ברחבי ארצות הברית וגיבשה את אגודות הנשים להסתדרות ארצית אחת שלה מטרות משותפות. תחת הנהגתה עברו הנשים באמריקה לפעילות עצמאית וחדלו מהיותן אך 'עוזרות' לסניפי 'המזרחי'. בשנים 1925-1934, שגולדשטיין כיהנה בהן כנשיאת 'הסתדרות נשי מזרחי', התפתח ארגון הנשים הציוניות-דתיות בשטחים רבים. סניפים חדשים קמו ומספר החברות גדל והלך. בחסותה הוקם גם 'בית צעירות מזרחי' בירושלים (להלן).

בשנת 1934 מונתה לנשיאת ההסתדרות אירנה שפירא, תפקיד שהחזיקה בו עד לשנת 1942, תקופה שבה הוסיפה ההסתדרות להתפתח ועשייתה בארץ הלכה והתרחבה. בביקורה בארץ בשנת 1930 החליטה שפירא עם בתיה גוטספלד, נציגת ההסתדרות בארץ (להלן), על הקמת 'בית צעירות מזרחי' בירושלים, ובחסותה נפתח בהמשך גם

3. הרחבה על הנשים הדתיות וארגוניהן, כמו גם על 'בתי צעירות מזרחי', ראו רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן, עמ' 50-122.

'בית צעירות מזרחי' בתל אביב (להלן). בשנת 1939 היו באמריקה 73 סניפים של 'הסתדרות נשי מזרחי', ובהם 15,000 חברות. בשלהי שנת 1942 מנתה ההסתדרות 35,000 חברות, ובשנת 1948 הגיע מספרן ל-40,000 לערך. בשנות הארבעים תוארה 'הסתדרות נשי מזרחי' כאחת ההסתדרויות הציוניות הפעילות ביותר באמריקה. מנהיגות 'הסתדרות נשי מזרחי' באמריקה היו נשים דתיות וציוניות נלהבות, פעלתניות, משכילות המודעות לכוח העומד לרשותן, ששאפו לפעול למען היישוב בארץ ישראל. הבולטות שבהן היו כאמור אדלה גולדשטיין, עסקנית ציבור שמרגע הצטרפותה ל'המזרחי' פעלה ללא לאות לארגון הנשים ופיתוח הגוף הארגוני ותחומי העשייה; בתיה (בסי) גוטספלד (1888-1962), בתה של אדלה גולדשטיין (לאחר שזו נישאה לאביה), ילידת גליציה שהתחברה לרעיון תנועת 'המזרחי' כבר בנעוריה. בשנת 1905 היגרה עם משפחתה לסיאטל, ארצות הברית. בשנת 1926 ביקרה בארץ, ואת רשמיה העבירה ל'נשי מזרחי' בארצות הברית שהחלו לטוות דרכי פעולה לשם חינוך וקידום בנות דתיות בארץ ישראל. גוטספלד הייתה חברה בהנהלת ההסתדרות האמריקנית ונציגתה בארץ ישראל למן עלייתה ארצה בשנת 1931.⁴ מנהיגות נוספות שבלטו בפעילותן במסגרת 'נשי מזרחי' בארצות הברית בתקופה זו היו אירנה שפירא, שכאמור כיהנה כנשיאה השנייה של 'נשי מזרחי' באמריקה, ובלומה יהודית גולדשטיין, שהייתה נשיאת ההסתדרות בשנים 1942-1947. גולדשטיין, גיסתה של בתיה גוטספלד, ילידת ניו יורק, גדלה בבית דתי וייצגה את מיזוג האישה המסורתית והניכת התרבות האמריקנית. היא הייתה בקיאה בציונות ובמקומה ובתפקידה של תנועת 'המזרחי' בבניין הארץ. מנהיגות 'הסתדרות נשי מזרחי' היו דמויות יוצאות דופן בחברה הדתית שהשתייכו אליה, ולו משום שנקטו יזמה, הקימו ארגונים ופעלו ללא לאות במרחב הציבורי, שהיה עד אז נחלת הגברים. בעשייתן הוכיחו כי אפשר לעסוק בפעילות ציבורית ענפה וגם להמשיך לקיים אורח חיים דתי. נשים אלו הצעידו את הארגון לעבר הישגיו.

המטרה היסודית של 'נשי מזרחי' באמריקה הייתה לסייע לבניין הבית הלאומי בארץ ישראל ברוח התורה על פי אידאולוגיית תנועת 'המזרחי'. כדי לקדם מטרה זו פעלו הנשים כחלק אינטגרלי מ'המזרחי' ובשיתוף עם המוסדות הציוניים, אולם ההחלטה לפעול למען נשים התקבלה אף היא עם הקמת ההסתדרות, כשהמטרה הייתה קירוב הנשים היהודיות באמריקה לתנועת 'המזרחי' וסיוע לנשים בארץ ישראל שהשתלב עם שאיפתן לסייע בבניין הארץ. לאחר הכרת התנאים בארץ והערכתם החליטו הנשים לרכז מאמצים רבים להגשמת רעיון הקניית חינוך מקצועי לנערה הדתית בארץ ישראל. השאיפה לסייע בבניין ארץ ישראל שאופיייה דתי והרצון לעסוק בחינוך הצעירות

4. כפר הנוער 'כפר בתיה', שנוסד בשנת 1947, קרוי על שמה.

השתלבו יחדיו, שכן דובר בעבודה חינוכית שתיעשה ברוח 'המזרחי', קרי הכללת המסורת והתורה בערכי התחייה הלאומית.

פריחת תנועת הנשים הציוניות-דתיות בארצות הברית בתקופה זו המריצה את התארגנות הנשים בארץ. השפעתן היתוספה למצב הדינמי בארץ ישראל בתקופה המנדטורית – קליטת עליות גדולות, תקופות של מיתון כלכלי, אי-ודאות ביטחונית, ומעל לכול מלחמת העולם והשוואה – שהביא לייסוד ארגונים וולונטריים רבים שפעלו ביישוב בתחומים מגוונים, ובהם ארגוני נשים שהחלו לפעול במהלך מלחמת העולם הראשונה ומיד לאחריה, עם הכיבוש הבריטי.

במסגרת הציונות הדתית בארץ ישראל הוקמו שני ארגוני נשים: 'הסתדרות נשי מזרחי', שנוסדה בארץ בשנת 1918 – שנים מספר לאחר ההסתדרות האמריקנית של 'נשי מזרחי', ו'ארגון הפועלות של הפועל המזרחי', שנוסד בשנת 1935.

את היסוד ל'הסתדרות נשי מזרחי בארץ ישראל' הניחה הינדה אוסטרובסקי (המאירי) במושבה עקרון עם תום מלחמת העולם הראשונה. אוסטרובסקי, ילידת הארץ (1888), רכשה השכלה באמצעות מורים פרטיים. בהיותה בת 16 נישאה לרב משה אוסטרובסקי, יחד עברו בשנת 1912 לעקרון ושם השפיעה על נשי המקום לחנך ילדיהן ברוח התורה. עם הכיבוש הבריטי, בתום מלחמת העולם הראשונה, החלה בארגון הנשים המקומיות במסגרת 'המזרחי' והקימה את הסניף הראשון של 'נשי מזרחי' בארץ, מה שהיה נקודת ההתחלה בפעילותה הנמרצת במסגרת 'הסתדרות נשי מזרחי' הארצית. במוצהר הזדהה התא הראשון של 'נשי מזרחי' בארץ ישראל עם הגברים, ובהתאם לכך קבע באספתו הראשונה בא' באב תרע"ח (10 ביולי 1918) את מטרתו המרכזית: "אנחנו, הנשים במושבה, נכנסות לאגודת המזרחי הציונית ונעבוד שכם אחד יחד עם האנשים לטובת בניין האומה על פי התורה והדת".⁵ הנשים שמו להן למטרה לפעול עם הגברים למימוש 'הרעיון המזרחי' ולעשות נפשות לתנועה בקרב הנשים. תנועת 'המזרחי' הייתה שבעת רצון מכך וקיוותה להתפשטות רשת סניפי נשים ציוניות-דתיות בכל הארץ.

תנופה לפעילות הנשים הדתיות העניקה הקמת הסניף הירושלמי של 'הסתדרות נשי מזרחי' באלול תרע"ט (ספטמבר 1919), בהנהגת לאה זליגר (1883–1953), ילידת אוסטריה, בעלת השכלה כללית ויהודית רחבה ובקיאא במקורות היהדות, שהותירה יכול ספרותי בעיתונות העברית. בהיותה בת 14 פורסם מאמרה הראשון בעיתון 'המגיד', ולאחריו פורסמו מאמרים נוספים רבים. בד בבד ארגנה שיעורי תנ"ך ועברית לבנות עירה. בשנת 1905 נישאה לרב ד"ר יוסף זליגר, ובשנת 1907 עלו לארץ, בפעם הראשונה, לשם הקמת בית הספר הציוני-דתי 'תחכמוני'. בשנת 1914 עלו בשנית והתגוררו בירושלים. לאחר פטירת בן זוגה בשנת 1919 הפנתה את מלוא מרצה לעבודה

5. אוסטרובסקי, תולדות המזרחי, עמ' 21.

ציבורית, יסדה את 'הסתדרות נשי מזרחי' בירושלים ופעלה רבות בפיתוח ההסתדרות הצעירה. בד בבד הוסיפה ופרסמה מאמרים רבים בעיתונים 'הירדן', 'התור', 'האשה' ו'דואר היום'. צעירות בנות 17 ויותר הצטרפו להסתדרות הירושלמית, ובראשית שנות העשרים היא כללה מאות חברות. בשנת 1929 הוקמה 'הסתדרות נשי מזרחי' בתל אביב, ובראשה עמדה לאה קוק (1880-1965). קוק נולדה ברוסיה בבית דתי, ספגה מאביה חינוך תורני ובה בעת רכשה השכלה כללית. בשנת 1898 עלתה המשפחה לארץ, ובשנת 1905 נישאה לרב שאול קוק (אחיו של הראי"ה). לקוק הייתה מסורת של עבודה ציבורית בקרב נשים, כשעוד לפני מלחמת העולם הראשונה הייתה פעילה בחברת 'עזרת נשים' ב"פ. במלחמת העולם הראשונה הייתה ממייסדות החוג התרבותי לנשי תל אביב שהפעיל שיעורי עברית ותנ"ך וארגן הרצאות בתולדות ישראל. לאחר המלחמה השתתפה בהקמת 'הסתדרות נשים עממית' בתל אביב, שהקימה מטבח ובית מלאכה לבנות, ואף הייתה הצירה היחידה מטעם הסתדרות זו שנבחרה לאספת הנבחרים השנייה. משלהי שנות העשרים התמסרה לארגון 'נשי מזרחי' בתל אביב ולהנחלת ערכי הציונות הדתית. מספר החברות בסניפי 'הסתדרות נשי מזרחי' גדל בהתמדה, וסניפים חדשים נוסדו ברחבי הארץ.

מנהיגות 'נשי מזרחי' היו נשים נשואות ודרך כלל אימהות, וכניסתן לזירה הציבורית נעשתה בתחילה בזכות בעליהן או אבותיהן שהיו פעילים בתנועת 'המזרחי'. הן היו בעלות השכלה דתית וכללית, ועבודה ספרותית וחינוכית הייתה לעתים נחלתן. הן הוכיחו כי אפשר לרכוש דעת ולהישאר נאמנות לדת. משנוכחו כי להשכלה כוח לקידום מעמד האישה ולשיפורו, רתמו את כל כישוריהן כדי להשפיע על נשים דתיות. המנהיגות קיבלו לעתים שכר מהתנועה, אך רובן היו בורגניות מהמעמד הבינוני ואמידות מבחינה כלכלית. הן לא היו טרודות בבעיות פרנסה ולא היו צריכות לעמול לפרנסתן. למנהיגות זליגר, קוק ורבין, שייסדה את הסתדרות נשי מזרחי בחיפה (להלן), הייתה מסורת של פעילות תרבותית והתנדבותית. ניסיון הארגוני החדיר בהן הכרה ארגונית וסייע להן בהקמת סניפים של 'נשי מזרחי' וביצירת מרכז ארצי שלו מבנה ארגוני מסודר.

בשלהי 1937, למראה גל העולים הגדול וכמות הנזקקים שהלכה וגברה עקב החרפת המצב הביטחוני והכלכלי ביישוב, החליטו הנשים הדתיות על איחוד הסניפים המקומיים לארגון ארצי, זמני באותה שעה, שבשעת הקמתו עמדה בראשו ד"ר אסתר רבין (1889-1978). רבין, ילידת גרמניה, ספגה מהוריה חינוך דתי ורכשה השכלה באוניברסיטת ברסלאו, שממנה קיבלה בשנת 1913 את התואר ד"ר לפילוסופיה. היא עסקה בהוראה והתעניינה בנושאים שהיו בהמשך אפיקי פעולה מרכזיים בעבודה, ובהם מעמד האישה ביהדות, תרבות הנוער וספרות יהודית. רבין פרסמה מאמרים רבים בעיתונות, הייתה פעילה ציונית במסגרת 'המזרחי' ומילאה תפקידים בלשכת בני ברית ובקהילה היהודית. בשנת 1926 נישאה לרב ד"ר ישראל אברהם רבין,

ובשנת 1935 עלתה המשפחה לארץ והשתקעה בחיפה. רבין יסדה את לשכת יהודית מונטפיורי, ובמסגרתה ארגנה הרצאות על יהדות ותולדות עם ישראל. בשנת 1938 יסדה את 'הסתדרות נשי מזרחי' בחיפה ואף נבחרה לאספת הנבחרים בשנת 1944 מטעם 'הסתדרות נשי מזרחי'.

בשנת 1940, בסיועה הנמרץ של הרבנית שרה הרצוג ובהנהגתה, הוקם ארגון 'אמן' – מרכז ארגוני נשי מזרחי בארץ ישראל. הרצוג (1896-1979), נולדה ברוסיה בבית דתי, ובילדותה עברה משפחתה לגלזגו, עיר שבה למדה בבית ספר יוקרתי לבנות. בשנת 1917 נישאה לרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שלימים כיהן כרב האשכנזי הראשי בארץ. בשנת 1936 עלתה המשפחה לארץ, והרצוג פעלה רבות בקרב 'נשי מזרחי' ושקדה על איחוד ארגוני הנשים הדתיות בארץ ובעולם. הארגון הארצי של 'נשי מזרחי', 'אמן', כלל את כל הקבוצות והמוסדות של 'נשי מזרחי' בארץ, ושותפה בו גם בתיה גוטספלד, נציגת 'נשי מזרחי' מאמריקה, אם כי הללו התאחדו עם הארגון בארץ רק לאחר הקמת המדינה. התפתחות הארגון הביאה לגידול ניכר במספר חברותיו. בשנת 1942 נמנו אלפי חברות על שורותיו, ובאוגוסט 1948 היו ב'אמן' 15,000 נשים. מטרת העל של 'אמן' נותרה בעינה: ארגון הנשים המאוחד יסייע להגשמת הרעיון של תחייה לאומית בארץ ישראל ברוח התורה באמצעות עשייה בקרב נשים דתיות. "תעודתנו היא", הצהירה לאה זליגר, מייסדת הסניף הירושלמי:

לעבוד בעד קיום קודשי ישראל וחיזוק רוח היהדות בין אמהות העם ובנותיו, חובתנו היא: לעורר גם בלבן את אהבת העם, התורה והארץ, כדי שתעזורנה גם הן להתגשמותה של המגמה 'המזרחית': תחיית עם ישראל בא"י עפ"י תורת ישראל.⁶

תפיסתן של 'נשי המזרחי' בארץ לא אתגרה את התפיסה הגברית בתנועה, ולפיה הבית הפרטי הוא המוקד לפעילות האישה, אך צירוף הפן הלאומי היה בגדר חידוש. במהלך השנים, ועם העשייה הציבורית של הנשים הדתיות, התפתחה גם תפיסתן את מקומה של האישה ואת תפקידה.

'נשי מזרחי' פעלו במגוון מישורים, שרובם ככולם כלולים בתחום הסעד – שטח שנתפס כהרחבה של תפקידה המסורתי של האישה. תחום זה אף היה פנוי לנשים, שכן הגברים מיעטו לעסוק בו. דווקא בשל התפיסה הרווחת כי תחום זה הוא נשי במהותו, העיסוק בסעד סלל את הדרך לחדירת נשים למרחב הציבורי בלי לעורר אנטגוניזם של הגברים.

פעילות 'נשי מזרחי' בשטח זה כללה סיוע לנזקקים, קליטת עולים, טיפול בילדים בגיל הרך שכלל פתיחת מעונות יום, גני ילדים ומוסדות שסייעו לאימהות שבמצוקה

6. לאה זליגר, "במחנה הנשים המזרחיות", המזרחי, 3, 4 (27.1.1921), עמ' 6.

'בתי צעירות מזרחי' כבבואה לדיוקן של נשים ציוניות-דתיות בתקופת היישוב

ועוד. באמצעות העשייה המסורתית פיתחו הנשים דפוסי פעולה חדשים ועצמאיים, גייסו כספים וצברו כוח שהשפיע על מעמדן בחברה ואפשר את חדירתן לתחומי עיסוק חדשים. כך היה גם תחום הסעד, המאופיין בדימוי נשי-מסורתי, ביטוי לזהות הנשית החדשה.

הממד הלאומי בעשיית הנשים בלט יותר מכול בפעולותיהן למען החלוצות הדתיות, שעלו ארצה למן שנות העשרים. הללו היו דיוקן נשי חדש בחברה הדתית. הרוחות שנשבו ברחוב היהודי באירופה לאחר מלחמת העולם הראשונה לא פסחו על הציבור הדתי. הנוער הדתי באירופה, כמו הנוער היהודי החילוני, נמשך אחר השאיפות הלאומיות והסוציאליסטיות לחיי שוויון, צדק ויושר, וקיווה להגשמתן בארץ ישראל. גם צעירות דתיות הושפעו מהנעשה מחוץ לכותלי ביתן, וכצעירות רבות שקדמו להן שאפו לפרוץ את המסגרת המסורתית שהגבילה אותן בתחומי הבית והמשפחה ולהשתתף במפעל התחייה הלאומי.

החלוצות הדתיות גדלו בבתים מסורתיים; מקצתן ספגו בבתיהן אווירה ציונית ואחרות נתפסו לרעיון הלאומי לאחר מגע עם הסביבה היהודית החילונית. הצעד הראשון לקראת עלייתן לארץ היה על פי רוב הצטרפות לתנועות נוער ציוניות-דתיות, כגון השומר הדתי ובני עקיבא, שהיו תנועות לבנים ולבנות, וברוריה, תנועה שהקיפה את ציבור החברות האוהדות את רעיון תורה ועבודה. מרביתן שהו בקיבוצי הכשרה של 'החלוץ המזרחי' בדרך לארץ ישראל.

בעלייתן לארץ הן היו לרוב רווקות, בשנות העשרים המוקדמות לחייהן, ורובן עלו ארצה למרות התנגדות הוריהן. הצטרפותן להכשרה ועלייתן לארץ היו בבחינת מהפכה של ממש בחייהן. המניעים שהוליכו את החלוצות הדתיות לארץ היו זהים למניעי כלל החלוצות מבחינת השאיפה להשתלב בבניין הארץ, ומרביתן עלו לארץ ממניע לאומי מובהק. ואולם לחלוצות הדתיות, כמו לחלוצים הדתיים, נוסף ההיבט המסורתי; השאיפה ליישם את האידאולוגיה של 'תורה ועבודה' ולהשפיע על צביון היישוב מבחינה דתית. למעטות מהחלוצות הדתיות היתוסף עוד מניע בעלייתן לארץ: הללו קיוו כי בארץ ישראל יחול שינוי בדמות האישה המסורתית ויפתח פתח להשתלבותן במרחב הציבורי.

החלוצות הדתיות הצטרפו לתנועת 'הפועל המזרחי' לאחר שרחל לבקובסקי (לימים ברקמן), החלוצה הדתית הראשונה, פילסה בעבורן את הדרך. לבקובסקי (1900-1936), ילידת רוסיה שגדלה בבית דתי עם זיקה עמוקה לציונות ול'המזרחי', רכשה השכלה יהודית והשכלה כללית מוזיקלית, ולאחר מלחמת העולם הראשונה הצטרפה ל'החלוץ' ולהכשרה. בשנת 1921 עלתה ארצה עם הקבוצה הראשונה של 'צעירי המזרחי' מווילנה והייתה הראשונה להצטרף לארגון הפועלים הדתיים לאחר שהציגה בפניהם בשנת 1922 את הפרובלמטיקה של החלוצה הדתית: "אם לא תקבלו את הפועלת הדתית בשורותיכם, אז יש לפניה רק שתי דרכים: לעזוב את חייה הדתיים

או לעזוב את הארץ, שכן אחרת אין לה מקום".⁷ התנועה, שנוסדה בראשיתה לגברים בלבד, השתכנעה והחלה לצרף לשורותיה את החלוצות במה שנתפס בעת ההיא חידוש משמעותי לתנועה דתית. ואולם הצטרפותן לתנועה לא נתנה מענה הולם לבעיותיהן הייחודיות.

החלוצות הדתיות בתנועת 'הפועל המזרחי', שמספרן בשנת 1935 היה 8,800,⁸ ראו באישה 'עזר כנגדו' של החבר במפעל התחייה ומחנכת הדור הבא. כמו החלוצים הגברים סברו גם החלוצות כי בתכונות אלו נמדד ערכה של האישה. אף הן ראו את האימהות וחינוך הילדים כתפקידן החשוב, ובו הייתה גלומה תרומתן החשובה לחברה ביישוב. הגישה המסורתית שהתעצמה בחברות לאומיות, ולפיה האישה משרתת את האומה לא במישרין אלא באמצעות משפחתה, הייתה נחלת 'הפועל המזרחי', גברים ונשים כאחד. כמו 'נשי מזרחי' גם החלוצה הדתית דבקה בגישה המסורתית והפנימה את התפיסה המסורתית בדבר מקומה של האישה; כמו 'נשי מזרחי' גם החלוצות הדתיות ראו בטיפוח מפעל הלאום יעד חשוב, אלא שהחלוצה הדתית ביקשה גם להתפתח התפתחות אישית ולתרום למפעל הלאום תרומה בלתי אמצעית בזכות עצמה וכישוריה. התפיסה החדשה הזו העצימה את זהותה העצמית של החלוצה לצד זהותה המשפחתית-המסורתית וזהותה הלאומית. חלק מהחלוצות הדתיות קראו לנשים להקדיש את כל מרצן וכוחן להתחדשות האומה, ולצד התפקידים המסורתיים של האישה שאפו גם לשינוי דמות החברה ומקומה של האישה בה.

החלוצות הדתיות ראו את ייעודן באימהות, אך לצד ייעוד זה תפסו עצמן גם כדתיות וציוניות, ובעת הצורך גם בונות ולוחמות. תופעה זו של ריבוי כתרים נבעה מהחשיבות שראו הן בשמירת המסורת, הן בבניין האומה והן בפיתוח תודעה עצמית חדשה. ואולם היישום ועיצוב הזהות החדשה היו מורכבים. החלוצה הדתית, שביקשה לאחוז בחבל בשני קצותיו; שהעמידה לנגד עיניה את דגם האישה המסורתית שכל כולה במרחב הפרטי ומשפחתה היא חזות הכול ובה בעת שאפה לאמץ זהות נשית חדשה ומהפכנית, נאלצה להתמודד עם המפגש הסבוך בין שתי שאיפות מנוגדות לכאורה: מרידה במסגרות הישנות בלי לשנות את ערכי המסורת. עיצוב הזהות הנשית-הדתית החדשה היה אפוא מורכב מבחינה מהותית ומעשית כאחד. לברד מקושי זה התמודדה החלוצה הדתית עם קשיים מעשיים לא מבוטלים.

בחברה היישובית החילונית והדתית כאחד התקשו להכיל את דמותה המורכבת והשונה של החלוצה הדתית, ועל כן התקשו לסייע לה. החלוצות החילוניות שאפו לשנות את המעמד המסורתי הנחות של האישה וציפו כי בחברה החדשה בארץ ישראל יהיה שוויון בין המינים; לפיכך הן לא הבינו את הלך הרוח של החלוצה הדתית ואת

7. דניאל, רחל ברקמן, עמ' 10.

8. סקירת פעילות מועצת הפועלות, 1940, ארכיון הציונות הדתית, מועצת הפועלות 2/12.

רצונה להמשיך באורח החיים המסורתי המגביל את האישה. מנקודת ראותן בעצם הגדרת הזהות הנשית החדשה – 'חלוצה דתית' – הייתה טמונה סתירה פנימית. ואילו החלוצים הדתיים, שהיו חדשנים במעשיהם ובמחשבתם אך מעוגנים במסורת בכל הקשור לנשים, התקשו לקלוט את החלוצה הדתית לשורותיהם. בעוד בימים ההם התרכזה הציונות החילונית ביצירת חברה חדשה שאחד מסממניה הוא שינוי מעמד האישה מתוך ניתוק מהמסורת, נטתה הציונות הדתית לצד המסורת, שהייתה גורם מעכב בגיבוש תפיסה חדשנית על האישה ועל תפקידיה. לחלוצה הדתית הייתה אפוא נחיתות כפולה, שכן מהחברה הדתית נדחתה בשל מינה ומהחברה הכללית נדחתה בשל דתה.

הצורך לגבש זהות עצמית מורכבת בד בבד עם התגברות מצוקת החלוצות הדתיות וקיפוחן בחברה הדתית והכללית הובילו אותן להתארגנות עצמאית. חלוצות דתיות, עולות חדשות, בעלות רקע בפעילות בתנועה ומנוסות בעשייה ציבורית, ובראשן טובה סנהדראי, הקימו בשנת 1935 את 'ארגון הפועלות הדתיות של הפועל המזרחי', שאיגד את החלוצות הדתיות. סנהדראי (1906-1993), משכילה ילידת גליציה, הייתה פעילה ציונית-דתית שאף ניהלה קבוצת הכשרה של 'החלוץ המזרחי'. סנהדראי השתתפה בייסוד תנועת 'בנות מזרחי' ונבחרה לוועד המרכזי של 'המזרחי בפולין'. בשנת 1934 עלתה לארץ, וכאמור הייתה פעילה בייסוד 'ארגון הפועלות של הפוהמ"ז' ועמדה בראשו. בשנת 1936 נישאה לרב ישראל סנהדראי והוסיפה בפעילות ציבורית ענפה. הייתה חברת 'הוועד הפועל הציוני', 'הוועד הפועל של הפוהמ"ז', 'המזכירות הארצית של מועצת ארגוני הנשים', 'הקונגרס הבין-לאומי לנשים יהודיות' ועוד. לאחר קום המדינה הייתה סנהדראי פעילה בתנועת 'אמונה' – תנועת האשה הדתית לאומית שנוסדה בשנת 1959 ואיחדה את ארגון הפועלות ו'אמן' – 'נשי מזרחי' ונשיאת 'האגודה לשירות לאומי והתנדבות בעם'. בשנים 1959-1973 כיהנה סנהדראי כחברת כנסת ואף הייתה סגן יו"ר הכנסת. כחברת כנסת הקפידה לקדם נושאי אישות, זכויות סוציאליות, שוויון זכויות לנשים ועוד.

רצון הפועלות הדתיות בארגון נשי נפרד נועד לאפשר את שילובה המוצלח של החלוצה הדתית במפעל התנועה, אולם עם ההתארגנות הנפרדת התפתחה השאיפה לקידום הצעירה הדתית למען רווחתה היא ולשינוי מעמדה בחברה.

ארגון הפועלות הדתיות צמח ועלה, ובשנת 1948 הגיע מספר החלוצות החברות בו ל-6,000, כשליש ממספר 'נשי מזרחי' בשנה ההיא. 'הסתדרות נשי מזרחי' פנתה לכלל הציבור הדתי, ובשל תפיסותיה המסורתיות אפשרה לנשים דתיות רבות להצטרף אליו. לעומתה היה ארגון הפועלות ארגון סקטוריאלי שלו תפיסות חדשות, סוציאליסטיות. לפיכך קלט חברות שהסכימו עם תפיסת עולמו ושאיפותיהן היו כרוכות במעמד הפועלים ובפעילותו החלוצית. משאבי ארגון הפועלות היו מצומצמים למדי בהשוואה ל'נשי מזרחי'. יכולותיו לסייע לחברותיו היו אפוא מוגבלות והוא היה תלוי לא מעט

ב'הסתדרות נשי מזרחי'. הללו סייעו רבות לחלוצות הדתיות, שכן הן העריכו מאוד את החלוצות על השתתפותן בבניין הארץ.⁹ אפשר להעריך שהערכה אידאולוגית ורגש אימהי שבא לידי ביטוי ברצון לסייע לצעירות שזה מקרוב באו היו שלובים בסיוע שהעניקו להן.

'נשי מזרחי' נרתמות לסייע לחלוצות הדתיות

בתחילת שנות העשרים ביקשו 'נשי מזרחי' לסייע לחלוצים הדתיים ללא הבחנה מגדרית,¹⁰ אולם כעבור זמן קצר החלו למקד את מאמצייהן בתמיכה בצעירות.¹¹ למן שנות העשרים פעלו 'נשי מזרחי' לספק את צורכיהן הפיזיים והרוחניים של החלוצות הדתיות, ובעיקר פעלו למציאת מקומות עבודה הולמים בעבורן.¹² לאה זליגר אף קראה בשנת 1925 לחלוצות הדתיות להתארגן:

בזמננו זה [...] פונה אני אל אחיותיי הצעירות, אל החלוצות, שחונכו על ברכי היהדות המסורתית – בקריאה: להסתדר! ערך בלתי צפוי וחשוב עד אין קץ יש לתפקיד הזה לעתידן הרוחני והחומרי של החלוצות הדתיות להתאחד להסתדרות פועלות חרדיות תחת דגל המזרחי.¹³

זליגר הדגישה בפני החלוצות את חשיבות הארגון, בראש ובראשונה למען עתידן. כמו כן קראה להן להסתופף תחת דגל 'המזרחי' ובכך ניסתה להגביר את כוחה של התנועה אך גם סיפקה לחלוצות הדתיות גב להישען עליו. מטרה נוספת עמדה לנגד עיניה של זליגר בקריאתה לחלוצות:

אחיותיי! הרמנה בהכרה ברורה את הדגל של 'פועלות דתיות', וברוח קוממיות תגנה ככל הזדמנות על דעותיכן בלי זחילה לפני הבועטים ככל הקדוש לנו, בלי התכחשות עצמית המצויה לצערנו לפעמים בין 'המתפשרים' המתביישים לעמוד בקומה זקופה בהימצאם בין החדשים.¹⁴

9. מכתב ממרכז נשי המזרחי ומועצת הפועלות להנהלת ויצ"ו בלונדון, 23.7.1939, גנוז הציונות הדתית בירושלים (להלן: גצ"ד), הפוהמ"ז וקופת חולים ירושלים.
10. לאה זליגר במכתבים למרכז העולמי של המזרחי, 31.1.1925, 16.3.1925, גצ"ד, מ"ע של המזרחי, תרפ"ה.
11. תזכיר מנשי המזרחי למרכז העולמי של המזרחי, 1925 (ללא תאריך מדויק), גצ"ד, מ"ע של המזרחי, תרפ"ה.
12. לדוגמה לאה זליגר במכתב לרב אוסטרובסקי, 27.7.1922, גצ"ד, מ"ע של המזרחי, תרפ"ב, נ-ת.
13. לאה זליגר, "ארגון חלוצותינו", הפועל המזרחי, 2, ד-ה (אפריל-יוני 1925), עמ' קלט-קמ.
14. שם.

לדעתה, התארגנות החלוצות הדתיות חשובה גם כתגובה לחברה החילונית, שהראתה יחס מתנכר ומזולזל כלפי הציבור הדתי בכלל וכלפי הנשים הדתיות בפרט. אפשר לראות בדברים אלו מסד רעיוני להקמת מוסדות חינוך לצעירות הדתיות שנועדו להקנות לצעירות מטען רוחני שיחזק אותן, ודרך את הציונות הדתית. המוסדות, שהוקמו למען החלוצות בשיתוף פעולה בין ארגון הפועלות הדתיות ל'הסתדרות נשי מזרחי' בארץ ובחו"ל ובתמיכתן העיקרית של נשות חו"ל, נועדו לקלוט את החלוצות ולהעניק להן פתרון קיומי, אך פעלו גם לקידומן. בית המלאכה לחלוצות דתיות שהוקם בשנות העשרים העניק להן הכשרה מקצועית; בתי החלוצות הדתיות קלטו את העולות הדתיות, ומשק הפועלות הדתי הכשירן לחקלאות. מפעלים אלו העניקו לצעירות דתיות הכשרה מקצועית ותרבותית וחינכו את החלוצות לשותפות פעילה בכניין הארץ, ומתוך כך למעורבות במרחב הציבורי. לצד פיתוח תודעתן הנשית של הצעירות המתחנכות במוסדות אלה, גם המפעילות והתומכות (קרי 'נשי מזרחי') פיתחו עם העשייה מודעות נשית עצמית חדשה. זו השפיעה על אופי הסיוע לחלוצות, שלא היה 'חסד' לשמו כיתר מפעלי הסעד שבהם התנסו אלא בבחינת עזרה בונה. 'בתי צעירות מזרחי' הם עדות לכך.

בית צעירות מזרחי

א. חינוך מקצועי, דתי ולאומי לרווחת הצעירה הדתית
חינוך מקצועי-תיכוני לבנות בארץ ישראל בשנות העשרים היה תחום מוזנח. היעדר מוסד חינוכי שיעניק הכשרה מקצועית בתחומים מגוונים לצעירות הורגש במיוחד בקרב הציבור הדתי. היוזמה להקמת מוסד חינוכי מקצועי לבנות דתיות הייתה של 'נשי המזרחי' באמריקה, כשבבסיס התפיסה החינוכית שלהן עמדו שני עניינים: ראשית, ההשקפה המסורתית שהועצמה בשל הרעיון הלאומי, על תפקידה של האישה בחינוך הילדים שהם הדור הבא של הלאום. חינוך הצעירות נתפס אמצעי לחינוך הדור הצעיר ומתוך כך להשפעה על החברה. שנית, הרצון לסייע לצעירות ובאמצעות חינוך לקדם את מעמדם בחברה. לפי גישה זו, שרווחה בחברה המערבית, השכלה בכלל והכשרה מקצועית בפרט יכולות להשפיע על יכולתן של הנשים להתקיים בעצמן, ומתוך כך על תפיסתן העצמית ועל מקומן בחברה. 'נשי המזרחי' מאמריקה הושפעו בו בזמן גם מהמסורת היהודית וגם מהאווירה ששרתה ברחוב האמריקני והתאפיינה בין היתר בשינויים במעמד האישה.

הרצון הטבעי של 'נשי מזרחי' מאמריקה לסייע לצעירות הדתיות בארץ חבר לשאיפה לסייע ולקדם את האישה ביישוב, ואולם לא רק המודעות הנשית עמדה מאחורי הקמת מוסדות אלה אלא גם ההשתייכות לתנועת 'המזרחי'. לנגד עיניהן של 'נשי מזרחי' מאמריקה בשטח חינוך צעירות בארץ ניצבו אפוא שלוש מטרות:

חינוך דתי לבנות, חינוך מקצועי שיאפשר את קיומן העצמאי וחינוך לשותפות בבניין הארץ ברוח הרעיון המזרחי.¹⁵ ביזמתן הוקמו 'בתי צעירות מזרחי' בירושלים (1933) ובתל אביב (1939) לשם מימוש המטרה המשולשת, באמצעות הקניית חינוך מקצועי אך גם יצירת מרכז חינוכי-רוחני לבנות.

באוקטובר 1930 רכשה בתיה גוטספלד, נציגת 'נשי מזרחי' מאמריקה בארץ, מגרש ובית ברחוב רש"י בשכונת מקור ברוך בירושלים בעבור 'טכניקול-הום' – בית לחינוך ולהכשרה במשק בית ותפירה לצעירות. בתשרי תרצ"ד (ספטמבר 1933) יסדו 'נשי מזרחי' באמריקה במקום את בית הספר 'עבדי' שהיה עתיד להיקרא 'בית צעירות מזרחי',¹⁶ המוסד החינוכי הראשון בארץ ישראל של 'נשי מזרחי' באמריקה. הקמת מוסד זה הייתה פרי עבודה ארגונית בלתי פוסקת במשך שמונה שנים רצופות באמריקה, שבמרכזה איסוף כספים מאומץ ובה בעת הכשרת הקרקע להקמת המוסד בארץ ישראל.¹⁷ פתיחת המוסד הלמה יפה את השעה שבה עלו רבבות צעירות לארץ ללא משפחה. חלקן היו מבתיים דתיים ונזקקו למעון קליטה, לסביבה חברתית מתאימה ולהכשרה מקצועית שתאפשר להן לקיים את עצמן. 'נשי מזרחי' העמידו לרשותן את המוסד החדש, וכ-250 נערות דתיות שעלו ארצה במסגרת עליית הנוער הדתי נקלטו במוסד בעשור הראשון לקיומו.¹⁸

מטרת המוסד שקבעו המייסדות תאמו את הצרכים המקומיים. הוקם בית ספר מקצועי לצעירות דתיות עולות בד בבד עם ותיקות כדי להקנות להן חינוך מקצועי לשם הכשרה לחיי יצירה ולפתוח בפניהן אופקים חדשים, אך גם לשמש מרכז חינוכי-רוחני לבנות באמצעות יצירת אווירה דתית-חברותית-ביתית.¹⁹

המוסד נוהל בשיתוף עם 'נשי המזרחי' בארץ ישראל, אך 'נשי מזרחי' באמריקה, שראו בו את גולת הכותרת של מפעלן, החזיקו בו מבחינה כלכלית. שאר הכנסותיו היו משכר לימוד ומכספים שהועברו מ'נשי מזרחי' באירופה.²⁰ 'נשי מזרחי' בארץ ישראל פעלו לחינוך התלמידות על פי תכנית שקבעו 'נשי המזרחי' באמריקה. בתכנית היו קורסים מקצועיים כגון תפירה, גידול עופות, מכוורת, פנקסנות ועוד, והיא נועדה להכשיר את הנערה להתפרנס מחוץ לביתה לצד עבודות משק הבית, בישול, כביסה

15. בתיה גוטספלד במכתב לרב ברלין, המקור באנגלית, 3.7.1944, גצ"ד, המ"ע של המזרחי, תש"ד, 1-5/14; "מה פועלת האישה הדתית בא"י", הצופה (7.2.1938), עמ' 3.

16. הכהן, ילדי הזמן, עמ' 158.

17. ידיעות פנימיות של הוועד הפועל של הפועל המזרחי, ג', 3.10.1930, גצ"ד, הפהומ"ז י-8, 7/2; סקירת הפועל המזרחי לוועידה העולמית הי"ד של המזרחי, 1927-30.7.1937, עמ' נט, ארכיון הציונות הדתית (להלן אצ"ד), מדף כ"ע.

18. פירוט והרחבה בנוגע לקליטת בנות עליית הנוער הדתי במוסד ראו אצל הכהן, ילדי הזמן, עמ' 158-160.

19. מכתב מא' גולדשטיין לגב' גבירצמן, 21.1.1931, אצ"ד, ארה"ב 26; ישיבה משותפת לנשי המזרחי באמריקה ונציגי המזרחי, 2.3.1937, אצ"ד, ארה"ב 25; "בית צעירות מזרחי בירושלים", הצופה (24.10.1938), עמ' 3.

20. סקירת הפועל המזרחי לוועידה העולמית הי"ד של המזרחי, ציריך, יולי 1937, עמ' ס, אצ"ד, מדף כ"ע.

וגיהוץ. ניתנו גם שיעורים בהשכלה יהודית, בהשכלה כללית ובתרבות הגוף, והתקיימו חוגים לדיונים בשאלות שעניינו את התלמידות.²¹ נוסף על כך שימש המוסד בית בעבור הצעירות והיה מרכז חברתי ונקודת מוצא לקידום הצעירה הדתית.²² ללימודים בבית צעירות התקבלו נערות בריאות בנות 15-17, בעלות הכרה דתית וחינוך דתי, נושאות תעודת גמר מבית ספר עממי. הן התקבלו לתקופת ניסיון של חודש ימים. אם התאימו לדרישות בית הספר ניתנה להן רשות להמשיך בלימודים. הלימודים במוסד נמשכו שנתיים, ובכל שנה למדו בו עשרות צעירות דתיות, עולות חדשות לצד צעירות בנות הארץ.²³

הצלחת המוסד בירושלים הביאה את 'נשי המזרחי' מאמריקה לפתוח מוסד דומה בתל אביב. 'בית צעירות מזרחי' ברחוב רב הוד²⁴ בתל אביב פתח שעריו ב-1939,²⁵ והיה מרכז לנערה הדתית. כמו המוסד בירושלים גם מוסד זה ביקש לתת מענה לצורכי הצעירה העולה החדשה והצעירה הדתית בארץ ישראל. ברוח המוסד הירושלמי הוותיק גם למוסד זה היו שלושה יעדים: בית לעולה החדשה ולצעירה הדתית מחוסרת העבודה, הכשרה ועזר להקמת מפעלים יצרניים שיתופיים ומרכזו חברות-תרבותי לכל הצעירות הדתיות בתל אביב.²⁶ הוא סיפק מגורים במחיר נמוך (ובעת הצורך, אף בלי תשלום), חיי חברה, פעילות תרבותית והכשרה מקצועית. חדר האוכל הגדול, המכבסה וחדרי העבודה נמסרו לדיירות הבית כדי לאפשר להן לארגן מפעלים כלכליים קואופרטיביים לתפירה, להסעדה וכיוצא בזה.²⁷ זו הייתה אפוא נקודת זינוק לקיומן העצמאי בעתיד, בהתאם לתפיסה כי יש לשאוף לקדם את הצעירה קידום מקצועי ולא רק לסייע לה מבחינה חומרית. גם מוסד זה נוהל בידי 'נשי מזרחי' בתל אביב בהתאם להנחיות הנשים מאמריקה ובתמיכתן,²⁸ ובשל הדרישה נעשה גם הוא מרכז לצעירות דתיות שעלו במסגרת 'עליית הנוער'.

21. תכנית המוסד התפרסמה כבר ביולי 1931 ובה שיעורים מעשיים ותאורטיים וכן לימודי יהדות, מכתב מהועדה פ של הפוהמ"ז לסניפי הפוהמ"ז, 17.7.1931, אצ"ד, פ"מ 11.
22. סקירה על המוסד, אצ"ד, מועצת הפועלות 4.
23. בשנת 1935 היו במוסד 57 תלמידות; ומהן 45 עולות מגרמניה, שמונה מארץ ישראל, אחת מארצות הברית, אחת מקנדה ושתיים מהונגריה. תשע תלמידות למדו על חשבון המוסד, האחרות שילמו שכר לימוד בכמה רמות. בשנת 1938 למדו במוסד 65 תלמידות. תזכיר לרב ברלין, 23.7.1935, גצ"ד, מ"ע של המזרחי, תרצ"ה, 7-26; "פעולות הסתדרות נשים מזרחי", ההד, 13, י (יולי 1938).
24. בשנים 1933-1977 פעלה במקום מכללת תלפיות למורות, ובשנים 1995-1999 שימש מקום מושבה של הנהלת רשת אמ"ת. כיום, לאחר שיפוץ, משמש מרכז חינוכי לכמה גני ילדים.
25. בנייתו הסתיימה בסוף 1938, ואולם עד שלהי 1941 היה מצומצם בהיקפו. 'נשי המזרחי' העמידוהו למפעל עליית הנוער. חלק מהבניין שימש בית חלוצות קטן. "פעולות ארגון נשי המזרחי של אמריקה בא", הצופה, (1941.11.25), עמ' 3.
26. "מה פועלת האישה הדתית בא", הצופה (7.2.1938), עמ' 3.
27. מועצת הפועלות של הפועל המזרחי, בפנים, אוגוסט 1946, גצ"ד, א/25, 34/14.
28. עיריית תל אביב הקצתה את המגרש. סקירת הפועל המזרחי לוועידה העולמית הי"ד של המזרחי, 30.7.1937, עמ' סא, אצ"ד, מרץ כ"ע; הרב גולד, הוועידה העולמית ה-15 של המזרחי בג'נבה, אוגוסט 1939, גצ"ד, ועידות 1/9 68.

'עליית הנוער' הייתה מפעל שיזמה רחה פראייר, פעילת התנועה הציונית בגרמניה, שהציעה כפתרון למצוקת בני הנוער היהודים שסבלו מאפליה ואנטישמיות בגרמניה את העלאתם ארצה מתוך שילובם במפעל הציוני בנקודות ההתיישבות. בשנת 1933 הוקמה הלשכה לעליית הנוער, ובראשה עמדה הנרייטה סאלד, שהייתה ממונה על קליטת הנערים והנערות העולים במסגרות חינוכיות ונקודות התיישבות. נערים ונערות דתיים שביקשו אף הם לעלות ארצה במסגרת זו נעזרו ב'עדה לעליית הנוער הדתי' שהורכבה מאנשי 'המזרחי' וחברי הקבוצה הדתית רודגס, שכיוונה אותם לנקודות התיישבות דתיות ולמוסדות קליטה ובהם כפר הנוער הדתי בכפר חסידים, ב'מקוה ישראל' וב'בתי צעירות מזרחי'.²⁹

לצד בית הספר המקצועי, שעד לשלהי 1941 קלט בעיקר נערות מעליית הנוער הדתי והעניק להן הכשרה מקיפה בענפים מקצועיים וביהדות, פעלו בבניין התל אביבי גם 'בית חלוצות' ששימש אכסניה לצעירות משתלמות או לחברות קיבוצים שהיו צריכות לשהות בעיר לזמן מוגבל, ומועדון לנערות דתיות, שהיה מיועד לנערה העובדת בתל אביב ולבוגרות עליית הנוער, וכן הועברו בו כל מיני קורסים להכשרה מקצועית. במהלך מלחמת העולם השנייה פסקה העלייה כמעט לחלוטין. בתי הצעירות התאימו את עצמם למציאות החדשה והחלו למקד את הפעילות לצעירות בנות הארץ, וכמו כן נקלטו ב'בית הצעירות' בירושלים ילדים שהגיעו ארצה עם 'ילדי טהרן' – 716 ילדים יהודים מפולין שהועברו עם משפחותיהם בידי הסובייטים למזרח ברית המועצות, הופקדו בבתי יתומים שנדרו עם חיילי הצבא הפולני אנדרס לטהרן ומשם הועלו לארץ בשנת 1943 בידי הסוכנות היהודית. הגעתם ארצה עוררה התרגשות רבה וחוללה ויכוח נוקב בין הזרמים ביישוב בנוגע לקליטתם ולאופי חינוכם.³⁰ ו'בית הצעירות' שימש כתובת למכתבים ולמפגשים בינם ובין קרוביהם.³¹ תשומת לב מיוחדת הוקדשה גם לצעירות דתיות בנות עדות המזרח,³² שרק מעטות מהן פקדו עד אז את שורות המוסדות, שמולאו בעיקר בעולות חדשות.

ב. חינוך חלוצי-התיישבותי לצעירות לשם קידום המפעל הציוני-דתי
ההתיישבות החקלאית הייתה חוד החנית של העשייה הציונית ביישוב. בעבודת האדמה הייתה גלומה המהפכה הציונית, ובאמצעותה חשבו ליצור חברה חדשה ו'אדם חדש'. גם בעבור החלוצים הדתיים הייתה ההתיישבות החקלאית מטרה מרכזית, ובעיניהם הייתה לה משמעות נוספת: שיבה אל המקורות העבריים וחיזוק הקשר בין

29. להרחבה ראו קאופמן, הקיבוץ הדתי.

30. הכהן, ילדי הזמן, 164-298; שיין, הפולמוס.

31. הנרייטה סולד, "אל קרובי הילדים שבאו מטהראן", דבר (19.2.1943), עמ' 6.

32. ב"ג ובתיה גוטספלדן, "לעשר שנים של עבודה מעשית של הסתדרות נשי מזרחי באמריקה בא"י", אמן (ספטמבר 1943), עמ' ו, אצ"מ 351/88.

האדם לבורא עולם. לפיכך עסקו רבות בהקמת קבוצות להכשרה חקלאית לפועלים דתיים, ובהמשך בהקמת נקודות התיישבות חקלאיות ששילבו את רעיון התורה עם העבודה החקלאית. הללו הוקמו בידי גברים ונשים כאחד והתבססו על משפחות. עם זאת לסוגית ההכשרה החקלאית של החלוצה הדתית והכנתה לחיים התיישבותיים שבראשם הקיבוץ הדתי ניתנה תשומת לב מעטה בלבד.

החלוצות, החילוניות והדתיות כאחד, ראו בחקלאות משאת נפש.³³ גם בעיני נשות המעמד הבינוני ביישוב נחשבה הכשרת הצעירה לחקלאות חלק חשוב בבניין הארץ; חלק מתהליך יצירת עם המקושר לאדמתו. ויצ"ו למשל ביקשה בין היתר להכשיר נשים לעבודה חקלאית, שייחסה לה תפקיד חשוב בהפיכת האישה ליצרנית. משקי פועלות רבים נוסדו לשם הכשרת נשים לענפי חקלאות מגוונים.³⁴ גם בעיני 'נשי מזרחי' היה להתיישבות החקלאית ערך מיוחד בבניין הארץ, ולצד ההכשרה החינוכית-מקצועית תמכו גם בהכשרה חקלאית לחלוצות הדתיות ובהכוונתן לחיי התיישבות. היבטים אלה היו חלק בלתי נפרד ממערכת ההכשרה בבתי צעירות, ובין 'בתי צעירות מזרחי' בירושלים ובתל אביב להתיישבות הדתית היה קשר הדוק, רעיוני ומעשי כאחד.

עליית הנוער הכללית והדתית שאפה כי קליטת הצעירות והצעירים תיעשה בהתיישבות העובדת, ובפרט בקיבוצים. ואולם המחסור באפשרויות הקליטה בקיבוצים דתיים, שהיו בשנות השלושים בראשית דרכם ומצומצמים בגודלם ובהיקפם, אילץ כאמור את הוועדה לעליית הנוער הדתי לפנות לחלופות שישמשו לקליטת הנערות ובה בעת יפעלו להכוונתן העתידית לחיי קיבוץ. 'בתי צעירות מזרחי' בירושלים ובתל אביב התגייסו למטרה זו, ולשם חינוך הנערות והכשרתן לחיים חלוציים בהתיישבות הדתית עירבו את חברי הוועדה לעליית הנוער הדתי וכן את חברי הקיבוץ הדתי בפעילות המוסדות.³⁵ בשיתוף פעולה בין הלשכה לעליית הנוער ובין 'בית צעירות מזרחי' נקבעו כללים בנוגע לטיפול בנערות וחינוכן, כשהמסגרת החינוכית בבתי צעירות כללה גם מפגשים בין הנערות ובין חברות נוער בקיבוצים, יציאה למחנות עבודה חקלאית, התגייסות הנערות למבצעים חקלאיים כמו קטיף וכדומה. 'בית צעירות מזרחי' בירושלים אף החזיק חלקת אדמה סמוכה למבנה בית הספר, ששם למדו הבנות גם ענפי משק כמו גידול בעלי חיים, גינון וטיפול בכוורות.

עם זאת ביקורת מטעם עליית הנוער הדתי הופנתה חדשים לבקרים כלפי 'בית צעירות מזרחי' בתל אביב בטענה כי הוא מרחיק את הבנות מההתיישבות הדתית. במיוחד נטען כי החיים בעיר התוססת משפיעים לשלילה על הבנות, הסובכות בלילות החופשיים בבתי קפה ומשוטטות ברחבי העיר ללא פיקוח וללא ידיעת אנשי המוסד.

33. מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים.

34. חנה מיזל, "עבודת הויצ"א", פרקי הפועל-הצעיר, ח, ב (תרצ"ו), עמ' 250; כרמל-חכים, שלהבת ירוקה; מנור, משקי פועלות.

35. להרחבה ראו קאופמן, הקיבוץ הדתי.

לא רק החיים באווירה עירונית מובהקת הרחיקו את הבנות מחיים חלוציים בהתיישבות חקלאית אלא עצם ההשתייכות למוסדות חינוכיים שפעלו בכמה כיוונים, כשהחינוך להתיישבות היה רק אחד מהם.³⁶ במובן זה היה פער בין גישת 'נשי מזרחי', שהפעילו את המוסדות ושראו ב'בתי הצעירות' מוסדות חינוכיים כוללניים הקולטים נערות ומכשירים אותן הכשרה עיונית ומעשית בכל מיני תחומים, ובין עליית הנוער ואנשי הקיבוץ הדתי, שבעבורם היו ההכשרה החלוצית וההכנה להתיישבות חזות הכול.

ואולם הרעיון ההתיישבותי נכח בתכנית הלימודים ובחיי החברה בבתי צעירות, והמוסדות קירבו אותן לרעיון ההתיישבותי-הדתי בכלל והקיבוצי בפרט. ההשפעה ניכרה עם עזיבת הצעירות את המוסדות, כשמחצית מבוגרות 'בית צעירות מזרחי' בירושלים ושליש מבוגרות 'בית צעירות מזרחי' בתל אביב פנו עם סיום לימודיהן להתיישבות החלוצית-הדתית, ובראשה הקיבוצים.³⁷

זאת ועוד, המוסד הוסיף לשמור על קשר עם בוגרותיו שפנו להתיישבות הדתית כדי להמשיך בדרך חינוכן, ומתוך כך להשפיע על ההתיישבות. בשלהי שנת 1940 למשל העלתה בסי גוטספלד את רעיון הענקת השתלמות תרבותית לבוגרות בית צעירות הנמצאות בנקודות ההתיישבות הדתית. המניע לכך היה הדאגה "שהמוכשרות שבחניכות לא באו אלא על ראשית סיפוקן התרבותי"; החשש שעם רבות השנים מתוך דאגות החיים והעבודה יאבד 'האוצר הקטן' של ידיעות, מחשבות וערכים שרכשו לעצמן במשך שתי שנות לימודיהן. היה רצון "להזכיר להן את הנשכחות ולהרחיב את האופק הרוחני של הבחורות שגמרו לפני שנים אחדות את המוסד ושהן עדיין מוכשרות להשתלמות נוספת ומעוניינות בה".³⁸

יזמה זו של גוטספלד עלתה בקנה אחד עם שאיפותיו של דב רפל (1916-2003), רב ופרופסור שעלה ארצה מפולין בשנת 1936, למד באוניברסיטה העברית ומשנת 1946 היה חבר קבוצת יבנה. רפל התמסר לפעילויות חינוכיות מגוונות, ובין היתר לימד ב'בית צעירות מזרחי' בירושלים. קשריו עם גוטספלד הובילוהו לרכז שני סמינרים לבוגרות עליית הנוער שהשתלבו בקיבוץ הדתי, ב'בית צעירות מזרחי' בירושלים. הללו נערכו בשנים 1941 ו-1942 וארכו כחמישה חודשים כל אחד מהם.³⁹

מטרת הסמינרים הייתה להעצים את בוגרות עליית הנוער הדתי, להעשירן ולהקנות להן כלים כדי שיוכלו להשתלב ולהשפיע על ההתיישבות הדתית, ובראשה על הקיבוץ הדתי, שהן נמנו עם חברותיו. הסמינרים נועדו לעורר בצעירות עניין בתרבות ובמדע, להשלים את השכלתן ולפתח אצלן כוחות שיובילו לפעילות תרבותית שלהן

36. דוח בית צעירות מזרחי, אפריל 1939, אק"ד.

37. לפירוט ראו קאופמן, הדתי.

38. מתוך חוברת: "סמינריון ע"י בית צעירות מזרחי", מיסודן של נשי מזרחי באמריקה, ירושלים תש"א.

39. ריאיון שערכה דינה ספראי (בהשתתפות דוד הישראלי) עם דב רפל בכ"ט בסיוון תשס"ב, בתוך: דרור, יבנה ובנותיה, עמ' 558, אני מודה לפרופ' יובל דרור על ההפניה למקור זה.

במקומות מושבן. "לעורר עניין" קדם על פי תכנית הסמינר ל"השלמת השכלה". היה ברור שבפרק זמן קצר של חמישה חודשים אין להקנות השכלה של ממש לצעירות המעורבות בחיי עבודה. המטרה העיקרית הייתה אפוא לעורר התעניינות ולהרגיל את המשתתפות ללימוד עצמי: לקריאה עצמית בספרי עיון מתוך הבנה מעמיקה וללמוד כיצד להעביר הלאה את הדברים, בכתב או בעל פה. לשם כך הוטלו על המשתתפות משימות של הכנת נאומים קצרים וארוכים.

הסמינר הראשון נפתח באייר תש"א (1941) והשתתפו בו 13 צעירות בנות 19-23. חמישה מורים הופקדו על הכשרתן, ובהם דב רפל, הרב שמשון רוזנטל – רבה של קבוצת רודגס (יבנה) ונחמה ליבוביץ. "זה היה לימוד לשם לימוד. מן סמינר פרטי", תיאר לימים רפל.⁴⁰ מחצית הזמן הוקדשה ללימוד תורה ומפרשים בידי נחמה ליבוביץ, שתיארה את אופן העברת החומר במילים האלה: "דרך הלימוד האטית והמעמיקה, ההופכת בפסוק וחזרתו והופכת בו היא לדעתי גם היחידה המובילה לחבוב התורה על החברות, להעריב דבריה בפיהן ולהחדירן את המאור שבה".⁴¹ רבע מהזמן יוחד לדיעת העם בגולה ובארץ, ורבע לטיפוח העברית. כן נערכו סיורים וטיולים ברחבי הארץ. כפי שצוין בפתח המאמר, מבחינה לימודית נחל הסמינר הצלחה, אולם בכל הנוגע להשלכותיו לעתיד לבוא, הן על הצעירות הן על נקודות ההתיישבות, נותר הספק על כנו. אולי גם משום כך (נוסף על העול הכלכלי שהכביד לפי עדותו של רפל על 'נשי מזרחי')⁴² לא היה למפעל המשך, וסמינר שלישי לא התהווה. עם זאת הסמינרים שנערכו משקפים את המטרה החינוכית הכפולה של המוסד בכללותו ומתוך כך על הזהות הנשית של הנשים המנהלות והמתחנכות בו כאחד.

סיכום

בעיני הנשים הייתה ל'בית צעירות מזרחי' חשיבות לשם עיצוב האישה העבריייה הדתית האידאלית "הבונה בניין ממשי והבונה בניין המסורת הישראלית".⁴³ 'בתי הצעירות' חינכו את הנערה להיות אישה יצרנית אך גם עיצבו את דיוקנה הרוחני-דתי. הבוגרות חונכו למלא תפקיד ברשתות החינוך אך כווננו גם לחלוציות ולחיי קיבוץ. הן מצאו עבודה בגני ילדים והיו לגננות, למדריכות, למורות בבתי הספר ולמנהלות מטבחים במוסדות; אחרות הצטרפו להתיישבות העובדת. הכשרתן במוסד אפשרה להן לסייע בבניין נקודות ההתיישבות הדתיות, בעיקר בניהול ענפי משק בית.⁴⁴ ל'נשי המזרחי'

40. שם.

41. מתוך החוברת: "סמינריון ע"י בית צעירות מזרחי", מיסודן של נשי מזרחי באמריקה, ירושלים תש"א.

42. ריאיון שערכה דינה ספראי (בהשתתפות דוד הישראלי) עם דב רפל בכ"ט בסיוון תשס"ב, בתוך: דרוו, יבנה ובנותיה, עמ' 558.

43. שר"ל, "נעורות דתיות", הצופה (19.5.1939), עמ' 7.

44. בסי גוטספלד, סקירה על מפעל נשי המזרחי מאמריקה, אצ"ד, ארצות הברית 20.

זו הייתה עוד הוכחה שהן מסייעות "לביצוע המטרה הגדולה המסומנת בראש מפעלי התנועה: חיי תורה ועבודה"⁴⁵.

הנה כי כן, נראה שדיוקנה של האישה הציונית-הדתית בתקופת היישוב על גווניה גולמה ב'בתי צעירות מזרחי'. הללו שזרו יחדיו למפעל משותף הן את הצעירה החלוצה, שבעבורה היה 'בית צעירות' בית ומוסד חינוכי שהכשירה לעצמאות ולהתיישבות, הן את האישה הבוגרת מהמעמד הבינוני שיזמה את המפעל ותמכה בו. שאיפותיהן ומטרותיהן של החלוצות הדתיות ו'נשי מזרחי' כאחד באו לידי ביטוי השלם במוסדות הללו, שפעלו לקידום הצעירה הדתית אך מתוך ראייה כוללת של תרומתה והשפעתה על בניין הארץ ברוח הציונות הדתית. ייסוד בתי צעירות, גיבוש מטרותיהם החינוכיות של המוסדות והבטחת קיומם מתוך טיפול בצורכי הצעירות ששהו בהם, אפשרו ל'נשי מזרחי' להשתתף השתתפות של ממש במפעל הלאומי בלי לאתגר את התפיסה המסורתית בדבר מקום הנשים. עם זאת העשייה הנשית המגוונת שניכרה במוסדות הללו והתאפיינה בגילויי יזמה, גיוס כספים, תכנון והנהלה, בתוכני ההכשרה שסיפקו 'חכה' ולא רק 'דגים' כמו גם ההימצאות במסגרת נשית נבדלת, הייתה בסיס לשינוי תפיסות מגדריות בקרב החלוצות ו'נשי מזרחי' כאחד, והללו ניכרו בשנים הבאות.

45. שד"ל, "נערות דתיות", הצופה (19.5.1939), עמ' 7.

רשימת קיצורים וביבליוגרפיה

- אוסטרובסקי, תולדות המזרחי תש"ד.
דניאל, רחל ברקמן י' דרור, "יבנה ובנותיה": דב רפל וראשית המוסדות החינוכיים-תורניים של הקיבוץ הדתי, תש"ד-תש"ך", בתוך: ש' גליק (עורך), זכור דבר לעבדך – אסופת מאמרים לזכר דב רפל, רמת גן וירושלים תשס"ז.
- הכהן, ילדי הזמן ד' הכהן, ילדי הזמן: עליית הנוער 1933-1948, ירושלים תשע"ב.
- כרמל-חכים, שלהבת ירוקה א' כרמל-חכים, שלהבת ירוקה: מפעל חיים, אפעל 2007.
- מנור, משקי פועלות לבתי ספר פנימייתיים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב תשמ"ז.
- מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים ב' מרגלית-שטרן, גאולה בכבלים: תנועת הפועלות הארץ ישראלית 1920-1939, ירושלים 2006.
- קאופמן, הקיבוץ הדתי ט' קאופמן, הקיבוץ הדתי ועליית הנוער הדתי, 1933-1943 – יחסי גומלין, עבודת מ"א, אוניברסיטת בר-אילן תשע"ד.
- רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר ל' רוזנברג-פרידמן, מהפכניות בעל כורחן: נשים ומגדר בציונות הדתית בתקופת היישוב, ירושלים תשס"ה.
- רוזנברג-פרידמן, שורשיו של ארגון ל' רוזנברג-פרידמן, "שורשיו של ארגון נשים ציוניות-דתיות 'אמונה': סקירה היסטורית", בתוך: לילך רוזנברג-פרידמן (עורכת), מאמונה למעשה – שבעים שנה לתנועת "אמונה", ירושלים תשס"ו, עמ' 13-26.
- שיין, הפולמוס ע' שיין, "הפולמוס סביב קליטת ילדי טהרן", ילקוט מורשת יד (תשנ"ג), עמ' 133-161.

